

LÉTHARC ÉS NEMZETISÉG

(Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után)

I. 1. A fogalmaknak is megvan a maguk sorsa. Az ötvenes években kevés szót járattak annyira le, mint az ideológiát. Az évtized végére a magára tartó irodalmi értekező, ha csak tehette, elkerülte. Hasonértelmű szavakat használt; szemlélet, világfelfogás, gondolatkincs, eszmerendszer (stb.) került a helyébe. Holott egyik sem felelt meg pontosan e fogalomnak. S a dolog iróniája, hogy így főleg azok fosztották meg magukat e nélkülözhetetlen alapfogalomtól, akiknek legkevesebb részük volt a vele való visszaélésben. Műértelmezésünk hibái közül három jellegzetes: a közvetlen politikai-társadalmi szembeállítás, az életrajzi-lélektani magyarázatra szűkítés s az önmagára zárt formaelemzés szoros összefüggésben lehet az ideológia közvetítő szerepének kidolgozatlan maradásával.

Érthető. Az ideológia a világról, a valóságról alkotott oly tudati-szemléleti rendszer, amelynek meghatározója a társadalmiasodás adott foka, milyensége. Oly közeg, melyben a tudat-tevékenységek elnyerik az adott társadalmiasulási fokra jellemző mechanizmusukat, irányukat és értelmüket. Amelyben minden közlés és ítélet az illető fokra jellemző közléssé és ítéletté válik. A reflektáltság szubjektivitása jellemzi; hamis tudat, de — történeti értelemben — nem az igaz tudat kizáró ellentéte. Fejlődésfolyamati értelemben az egyes ideológiák hamis tudatának történeti fokozataival szemben és után más ideológiák kevésbé hamis tudata áll. Az ideológikus fejlődés buktatóin, kitérőin halad mind igazabb tudatfokokra a valódi emberi öntudatra való eljutás folyamata. S ha egyéb műfajokban nélkülözhetetlen annak az ideológiának a számbavétele, melyben az illető közlés megképződött és elhangzott, úgy a kritikában hatványozottan az.

A következő dolgozat az irodalmi értelmiség felső rétege ideológiájának néhány vonását, mozzanatát kísérel meg fölvezetni, a kiegészítéstől az 1875-ös pártegyesülésig. Ama mozzanatát mindenekelőtt, melyen át a polgári liberalizmus utolsó nagy, 19. sz-i filozófiai áramlatának, a pozitívizmusnak haladó eszméi elvesztették haladó hatékonyságukat, s ellenkező irányúra fordultak át. A darwini létharc és kiválasztódás tételének s a nemzeti-nemzetiségi kérdésnek összekapcsolása ez a vonás, ez a mozzanat. Váználunk kell tehát előbb a pozitívizmus említett eszméiből a reájuk jellemzőket, hogy aztán válaszolhassuk ez eszmék s e kapcsolás egymáshoz társításának következményeit. A nemzeti liberalizmus támadó nacionalizmussá válásának egyik döntő eszmetörténeti fokozata ragadható meg e társításban. S mivel Közép-Európában a nemzeti liberális eszmék különlegesen fontos helyet foglaltak el az irodalmi itélkezésben, a kritikátörténet szemszögéből is nagyfontosságú ez a változás. A nacionalizmussal kapcsolatban különösen fontos ily ideológiatörténeti vizsgálatokat végezni; sokan ugyanis mindent, ami nemzeti, károsan nacionalistának tüntetnek föl. Mások viszont károsan nacionalista jelenségekben is föl vélik lelni a mentő nemzeti elemet.

2. *Irodalmi értelmiségen* nem csupán a szépirodalommal foglalkozó értelmiséget értjük, hanem azt, amely a nagy európai tudományos *revük*, *szemlék* szerzője és olvasója volt. Ez a szakasz e *revük* utolsó virágkora. Ezek a *revük* nem szaktudományi közlönyök voltak. Valamennyi tudományág kérdéseit és eredményeit igyekeztek oly fogalmazásban összefoglalni, hogy az értelmiség felső rétege követni tudja őket, s beépíthesse saját felfogásába, fölépíthesse belőlük saját felfogását. Ezek a cikkek többségükben eleve a kérdések ideológiai értelmét

domborították ki; ezek a szemlék par excellence ideológiai szemléknek tekinthetők. Ama hit és törekvés testesült meg bennük, a polgári értelmiség viszonylatában talán utolszor, hogy a természet- és társadalomtudomány kérdéseit egyenlőképp alá lehet és kell rendelni a haladás egyetemes szempontjának, s a két tudományterületet eljárás szempontjából is egy nevezőre lehet hozni, mégpedig a módszer, a természettudományos módszer segítségével, s így a két tudománycsoportot nem kell s nem is szabad egymástól elválasztani. S ama vágy és meggyőződés öltött bennük testet, hogy a társadalom fejlődésének immár véglegesen a tudomány és értelmiség az első számú irányítója és előmozdítója.

Magyarországon két ilyen közlöny volt a mondott időszakban. A *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* az egyik, a *Budapesti Szemle* a másik. Az előbbit 1867. január 7-én indították el, s kéthetenként jelent meg másfél-két, két és fél íves terjedelemben. „A M. T. Akadémia rendeletéből” előbb „*Rónay Jácint* akad. jegyző” szerkesztette, később, 1870-től „a főtítkár”, azaz *Arany János*. Az utóbbi újraelindítását az 1870. október 31-i akadémiai „összes ülés”-ben *Toldy Ferenc* javasolta, hogy benne „az egyetemes tudományos és irodalmi világot általában illető” kérdések szőnyegre kerülhessenek, s hogy általa „az akadémiai összetartozóság, az akadémiai közös rendeltetés és egység” tudata erősítségük. (É. IV. 238.) Útjára bocsátani azonban csak 1873 januárjában sikerült. Kéthavonkénti dupla számban, 14–16 ívnyi terjedelemben jelent meg, s a „M. T. Akadémia megbízásából” *Gyulai Pál* szerkesztette. Az Értesítő semmiféle bevezető programot nem adott, a Szemle, borítóján, mindössze ennyit: „tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.” Az irodalmat tehát a Szemle sem csupán szépirodalmi, hanem a főt jelzett értelemben használta.

Az Értesítő az Akadémián elhangzott előadásokat közölte, illetőleg, ha azok hosszabbak voltak, szerzőik által készített öt-hatlapos summázataikat. Közölte, velős kivonatban vagy teljes terjedelemben, mindazokat a bírálatokat is, miket az Akadémiához benyújtott tudományos vagy szépirodalmi művekről az egyes osztályok megbízottai adtak. Végül tájékoztatott az Akadémián elhangzott javaslatokról s az intézmény ügyviteléről. A Szemle egy-két íves tanulmányokat adott hazai vagy külföldi szerzők tollából, rövid könyvbírálatokat, s minden szám egy-egy novellát s néhány verset. Az Akadémia tagjai mindkét közlönyt hivatalból megkapták, előfizetni azonban csak a Szemlére lehetett, de az Értesítőből is került valamennyi könyvtári forgalomba is. A Szemle előfizetőinek száma pontosan nem állapítható meg, de a kortársi források mind arra mutatnak, hogy meglehetősen szűk volt.

3. Tekinthető-e tehát e szűk közönséggel a két közlöny a magas értelmiség ideológiája egyik forrásértékű lenyomatának? Ha összegyűjtjük szerzőiket, azt látjuk, alig van köztük olyan, aki ne töltött volna be szerepet a magyar tudományosságban; s fordítva, alig van ez évjáratok tudományos érdekű nevei között néhány, amely e két közlönyben ismételtelen elő ne kerülne. Vajdát, Mocsáryt s néhány jeles közírót lehetne ellene vetni, de ők végül is nem tartoztak a szorosabban vett tudományossághoz, úgy mint tanulmányaival *Arany*, *Gyulai*, vagy akár *Szász Károly* is. Magyarázza ezt a megközelítő teljességet a tudományos szintű alkotó értelmiség nagyon is csekély létszáma, de az is, hogy az Akadémia, — a magyarul beszélők mai s akkori mennyiségéhez viszonyítva —, jóval nagyobb tagsággal, főleg levelező tagsággal rendelkezett. Vidéki fő- és középiskolák tanárai például jelentős számban voltak képviselve az utóbbiak között. Aki valamely tudományágban néhány jelentős tanulmányt tett közzé, számíthatott a beválasztásra. *Arany László* esete, akit népmese-tanulmánya (nyelvészeti cikkei és orosz irodalmi összefoglalása) alapján választottak be, egyáltalán nem tekinthető baráti pártfogolás következményének. S a két lap cikkei arról bizonyítanak, hogy szerzőik egymás írásait befogadásra és bírálatra készen tanulmányozták.

Az Értesítő dolgozatainak kb. kétharmada a természettudomány és nemzetgazdaság, egyharmada pedig a szorosabban vett humán tudományok körébe vág. A Szemlében ez az

arány, hozzávetőlegesen, a fordított. S míg az Értesítőben a nem magyar vagy magyarosított nevéek mintegy fele arányban részesülnek, a Szemlében arányszámuk kb. egyharmados. A nemesi, különösen pedig a birtokos nemesi származásúak száma kicsiny a Szemlében is, s az Értesítőben még kisebb. A nem értelmiségi foglalkozásúak, a nem értelmiségi létforrásúak száma pedig szinte elenyésző mindkét lapban, az Értesítőben azonban ez a szám is jóval csekélyebb.

Az értelmiségnek természetesen ez a része sem tekinthető sem egységes, sem önálló, külön tudatú társadalmi alakulatnak, osztályalakulatnak. Az értelmiség e részéhez tartozók helyzetét azonban javarészt rokon tényezők szabták meg; állami-közületi szolgálatban álltak, s szakképztségükön s szaktehetségükön nyugvó tevékenységük alapján sorozódtak a viszonylag jól ellátott s biztosított létfeltételű polgári csoportok sorába. E meghatározó rokon helyzet következményei közül külön is fontos hangsúlyozni azt, hogy a kérdéseknek és eszméknek a száma, melyek a műveltség és gondolkodás bizonyos szintjén túl e réteg minden tagjánál jelen voltak, igen nagy. S az azonos szellemi szinttel, a közös kérdésekkel és eszmékkel a társadalmi erkölcsi felelősségnek bizonyos egybetartozás-tudata is együttjárt. S még inkább együttjárt a történeti helyzettel: a hosszú, egybekovácsoló elnyomásból épp csak hogy kilépett a nemzet a megvalósítandó önállóságra. Az öreg Toldy erre a nemzeti felősségben való erkölcsi-értelmi összetartozásra appellált folyóíratra tett javaslatában. „Tennünk kell . . . még pedig mást is, mint eddig . . . a tudomány és irodalom terjesztése érdekében, minél előbb . . . A nemzet percei drágák” (uo.). A kérdésekre adott feleletek szétválasztó hatásánál kezdetben erősebb volt a történeti helyzet és távlat animáló, összetartó hatása.

II. 1. S ama dolgozatok többségében, melyekben erre tárgyi lehetőség volt, valóban meg is nyilatkozott az a meggyőződés, hogy az ország egészen új helyzet, új távlat előtt áll, s az előző helyzet többé vissza nem tud térni. Legvilágosabban Arany László összegezte ezt a meggyőződést Grünwald Béla könyvének bírálatában. Az európai s a birodalmon belüli politikai, társadalmi, gazdasági erőviszonyok, az uralkodóház helyzete s a birodalom népeinek tudata úgy alakult, hangoztatta, hogy erre mód többé nem nyílik (Sz. 5. 206). Az új helyzet legjellemzőbb vonásának irodalmi, művelődési tekintetben akadémiai székfoglalója szerint azt látta, hogy most immár a magyar költő, a magyar szellemi ember is „az egész emberiségre kiható általános európai mozgalomnak árjára” bocsátkozhat. (Sz. 4. 89.)

Az új helyzet érzékelésének első következménye az értelmiség jelentőségének és jövőjének szinte abnormis fölértékelése volt. Az ország boldogulásának kulcsa, úgy vélték, most immár itt is végleg ennek a rétegnek a kezében van. „Les gens d'esprit sont la vraie noblesse de notre histoire” — idézte a fiatal, igen tehetséges és öntudatos Bodnár Zsigmond mély egyetértéssel Renant, a tudomány jövőjének prófétáját, a Szemlében. Pedig ez a fölértékelés az Értesítő természettudományos és nemzetgazdasági szerzőinél még határozottabban mutatkozott meg. A példa, amelyre ez a fölértékelés támaszkodott, Nyugat-Európa példája volt, de ott is elsősorban Angliáé. Anglia már a centralisták előtt is sugalló példaként lebegett. De az *Macaulay Angliája* volt; ez viszont, amely itt hatott, *Buckle civilizáció történetének* Angliája. Ha hangzotak is el ellene, kivált az idősebbek részéről részletellenvetések, népszerűbb könyv e rétegben belül ebben az évtizedben Magyarországon aligha volt. A kitűnő vegyész, Than Károly például belőle kiindulva alakította ki egyetemi reformjavaslatának alap gondolatait. (É. II. 45.) S odáig mentek, hogy a német természettudósoknak is azt vetették szemére, megmaradtak Schlosser-nál és Rankenál, s nem igazodnak kellően kutatásaik társadalmi értelmét illetően e könyv szelleméhez; csak a legnagyobbak, Liebig és Helmholtz teszik meg ezt. König Gyula, a jeles fizikus és matematikus ütötte a lelkesedésre a nagy pecsétet, kijelentve a Szemlében, hogy ama történetbölcséleti célkijelölés, amelyre Hegel rendszere vállalkozott a megismerés iránti bizalom jegyében, s amely nélkül eredményes kutatás nagy távon sohasem lehetséges, *Buckle* művében érett be; „kivetkőzött” „merek alakiságából”, hegeli elvontságából, spekulatív jellegéből. (Sz. 3. 245.)

Buckle felfogásában láthatólag kivált *három*, egymással szorosan összefüggő elem vonzotta e réteghez tartozó magyar olvasóit. Az első az észlelvő tapasztalásra alapozás, a második a művelődéstörténeti irány, a harmadik a statisztikai módszer volt.

2. Úgy vélték, nemcsak a magyar történelemben állott elő új helyzet. Az európai gondolkodás, szellemi élet történetében is egészen új szakaszt jelentenek ezek az évtizedek. S új szakaszt jelentenek az európai típusú társadalmak életében is. A gondolkodásnak az az iránya jutott visszavonhatatlanul uralomra, mely a modern európai népek történetében a középkor végén annál a Bacon *Mirabilis*nél kezdődött el, aki már fölismerete: „A tradíció csak hitet adhat; az okoskodás könnyen összetéveszthető a szofizmával, s következtetéseinknek mindaddig nincs tekintélye, míg meg nem erősítvük a tapasztalás által. A tapasztalás tehát ura minden tudománynak, — *domina scientiarum omnium.*” (Sz. 9. 428.) A német romantikus spekulatív filozófia kora, mely Hegelben tetőzött, lejárt. A filozófia, mely eddig a tudományok tudományának tiszteltette magát, most valóban az lehet — csak hogy más értelemben. Az egyes tudományok módszertanát, ismeretelméletét, verifikációs elveit kell kidolgoznia az illető terület tapasztalásai alapján. „A tudalmas ösztönszerűség tapasztal; a tapasztalatok összege fegyelmezett ösztönszerűségre, ez meg az értelem kifejtésére vezet” — így összegzett Pólya József, a híres orvos *Az egészségügy filozófiája* c. előadásában. (É. 2. 81.) „A filozófia mindenek előtt tudománytan”, — hangoztatta az esztétikus Molnár Aladár is székfoglalójában. (É. 1. 264.)

A három bölcséleti fogalom, mely egyöntetűen botránykő volt szinte valamennyi értekező szemében, ez: rendszer, spekuláció, dedukció. „Rendszert állít — vádolta a német filozófiát *Teendők a filozófia érdekében* c. székfoglalójában még a premontrai Pauer Imre is —, hogy aztán ehhez alkalmazza kérdéseinek megfejtését, ehhez idomítsa, ha kell, a tényeket is... A filozófia hanyatlásának legfőbb oka éppen abban rejlik, hogy meghatározott szisztémákhoz tapad, s ezeken belül törekszik tudásra jutni, a helyett, hogy tényeket keresne, s ilyetén tények által vezéreltetnék vizsgálódásaiban. A rendszer ugyan helyén van, sőt az emberi tudás célpontja, de csak ott, ahol már megvan az anyagkészlet, amelyből megdönthetetlenül föllátható.” (É. VIII. 225.) S ha lehet, a spekuláció és a dedukció ellen még hevesebb a tűz. „... a származtató (induktív) filozófia bebizonyítja, hogy 'fogalom', egyetlen egy is, sem születik velünk, sem más úton nem származik, mint egyes észrevételeink emlékeinek egyféléjéből”, — állítja Mihályi Károly I. tag., jeles neveléstani szerző ismeretelméleti értekezésében. (É. I. 118.) A rendszer, a spekuláció, a dedukció révén voltaképp maga a filozófia is gyanúba került többségük előtt. Arany László amaz odavetett félmondata, hogy St. Mill „bár philosoph, de nem ábrándozó”, (Sz. 1. 152) mindennél szemléletesebben bizonyítja ezt. S ha becsülve emlegették a filozófiát, rendszerint csak az angol és francia tapasztalati-észlelvő irányzatokat emlegették. A németek közül többnyire csak Leibnitz s néha Kant nyert méltánylást.

A filozófiában otthonosak, persze, tudták, hogy Hegelt nem lehet megkerülni. De ezek is, például Pulszky Ágost, úgy tartották, hogy Comte-ban és Spencerben a hegeli eredmények realisabb, használhatóbb alakot nyertek. S ezek azt is nagyon jól tudták, hogy az indukció sem lehet meg dedukció nélkül, s a rendszerre, sőt, a spekulációra is állandóan szükség van. De ezek is át kívánták tenni a filozófiát a lélektan tapasztalati alapozására, rendszerét a lélektan tapasztalati rendszerében fölolvasztani. Mihályi Károly például, idézett s a szerkesztő által jegyzetben dicsért székfoglalójában „a lélektanon alapuló, vagy, jobban mondva, a lélektanból termő filozófia vagy a filozófiává növvő lélektan” megteremtését sürgette (É. I. 117). Pauer pedig nálunk, magyaroknál különösen fontosnak tartotta ezt, mert nyelvünk, alkatunk, úgymond, kevésbé hajlamos és alkalmas „önmagába mélyedő metafizikai spekulációra”, s a bölcsélet jövője itt különösen függ attól, megszerzi-e a lélektani alapozást és hitelt. (É. VII. 225.) A lélektan tapasztalati tudomány, észlelt, földolgozott, értelmezett tapasztalás, a természettudomány egyik ága, vallották; a filozófia általa tud ellenőrizhető, hasznosítható mondani az ember lényegéről. Az értelmiség jelentőségéről, jövőjéről táplált felfogásuk épp „a tudalmas tapasztalat” tételét vette alapérvül. Nemzetgazdaságot, közművelődést s nép-

jólétet ezután eredményesen már csak a tapasztalaton nyugvó tudomány s a tudományosan feldolgozott tapasztalat irányíthat. Ez pedig az értelmiség birtokában van. Bacon Miralibis-nak kezdőpontként, Buckle-nak bibliaként kezelése voltaképp „a tudalmas tapasztalat” történeti szerepének, folyton növekvő fontosságának kiemelését jelentette, célozta.

3. S amint a tapasztalati, „származtató” tudományosság oldaláról a deduktív és spekulatív rendszerket, úgy a pozitivisták művelődéstörténet oldaláról a teleologikus történetbölcséletet utasították el. Legélesebben Pauler Gyula fogalmazott ismeretes programertekezésében, 1870-ben. Tízéves gyermeknek, úgymond, még sok, húsznak azonban már kevés a történet-filozófiák csúcsa, a hegeli is. „Amit eddig történeti filozófiának nevezünk, kifolyása az eddigi filozófiai rendszereknek; inkább elhomályosítá, mintsem felvilágosítá a múlt eseményeit, szubjektív felfogása által.” Attól az iskolától lehet a tárgyyszerű felvilágosítást várni, melynek „legismertebb, ha nem is legkitűnőbb képviselője Buckle Tamás”. S Pauler szerint nemcsak a történetbölcséleti törekvéseket, hanem a pragmatikusakat is el kell utasítani. S ha az erdélyi Beréke tanítványok tanítványa, Salamon Ferenc védelmére sietett is a pragmatikus irányoknak (Sz. 1. 1.), magát a művelődéstörténetet, bár nem tartotta oly vadonat-újdományságnak, mint Pauler, ő is a korszak nagy lehetőségének és szükségének tekintette. Szerinte azonban, ha nem is mint képviselője, de mint előzménye, elfér ez irányban Macaulay, Thiers vagy Mommsen is.

Pauler álláspontja szélsőséges volt (s ugyanakkor következetes sem volt a tapasztalati elv elsőbbségét illetően; a következő években pedig nyíltan és polémikusan átváltott idealizmusba). A kortársak többsége az ő első értekezésének programszerű pozitívizmusa s a korábbi liberális történések, Macaulay, Guizot és társaik felfogása között helyezkedett el. Művelődéstörténeti törekvéseik nem voltak *irányzatosan*, Csmte-ot vagy Spencert követve *pozitivisták*. A művelődéstörténetet és a pozitívizmust nem tartották egymást fedő jelenségeknek. A művelődéstörténettől azt várták, hogy a társadalomtörténet *egyes* övezeteinek az egész társadalom történetére vonatkoztatott föltárásával, leírásával és értelmezésével rajzolja föl azt az utat, melyet az emberi haladás a természetet egyre jobban megismerő tapasztalati tudás vezérletével nyitott; azt az utat, mely napjainkban, szerintük, a tudomány, az értelmiség korszakának kibontakozásához vezetett el. „... a történelmi tényezők között főszerepet” kell „a tudomány-nak és tudásnak” „tulajdonítani”, s ki kell mutatni, „miképpen érvényesíti a tudomány hatalmát, eszméket szülve, melyek aztán a nemzetek gondolkodásmódját többé kevésbé módosítják” — így jelölte meg summázatában Pauler a célt (É. V. 197). Ehhez, hangoztatta, a „művelődés” mindenegyes területét külön-külön is alapos vizsgálatnak kell alávetni, de állandó szem előtt tartásával annak, hogy az egyes területek egyazon dolog részei, s egymással folytonos kölcsönhatásban vannak. A művelődés egyes ágazatainak egymást folyvást alakító kölcsönhatása a művelődéstörténet tárgya. A művelődéstörténet egyes ágazatainak tényezőit, mozzanatait civilizációs hatásaikban lehet és kell megragadni; „nem ott hol keletkeztek, hanem ott hol hatnak” (Pauler). Az egyes ágazatok története a területükön végbemenő emberi tapasztalások tudatosításának és felhasználásának a története. A művelődéstörténet, felfogásukban, a legszélesebb értelemben véve, egyenlő a *tudatosított tapasztalások fölhasználásának civilizációt alakító történetével*. Anglia története Anglia civilizációja kialakításának történetével. A tudatosított, az eszmévé lett tapasztalás érvényesülés- és hatásfolyamatát természettudományos módon, törvényekké fogalmazva igyekeztek megragadni. A természettudomány a társadalomra nézve számukra elsősorban lélektant jelentett. A tapasztalásnak, a tapasztalás tudatosításának és fölhasználásának a lélektanát, amelybe természetszerűen beletartozik a tapasztalónak, a fölhasználónak a lélektana is.

A művelődéstörténettől, vélték, elválaszthatatlan a lélektan; az egyesek, a csoportok, a társadalom, a történelem lélektana. A társadalom természettudománya a lélektan. Könyig Gyula Buckle egyik legfontosabb érdemének például azt tartotta, hogy a „perturbáció”, a „megzavarodás” természettudományi-lélektani tényének történeti fölvetélével megmagya-

rázott oly jelenségeket, melyek a tudatosított tapasztalás észlelvé felhasználásának, a civilizációs fejlődés egészséges szervezőségének, a társadalom szervezete egységének ellentmondanak. Ilyeneknek tekintette pl. a reneszánsz, ill. a reformáció után a vallásos-misztikus szemlebe való visszahajlásokat. A lélektan e szerepéből érthető meg Paulel (illetőleg mesterei) ama meglepő eljárása is, hogy azt, amit a romantikus történetfilozófiai rendszerek Zeitgeistnek, Spirit of Agenak neveztek, ő a *hangulat* szóval óhajtotta jelölni. Oly fogalommal, oly névvel tehát, mely elsőlegesen a lélektan körébe vág.

4. A művelődéstörténeti tapasztalatok következtetésé, tétellé fogalmazásának is, a természettudományi, lélektani észlelés hitelesítésének is a *statisztika* az egyik legfontosabb eszköze, módszere. A mai olvasót meglepi, mily mámoros, rátaláló lelkesüléssel szőlt legtöbbjük, valahányszor a statisztika került szóba. Valójában azonban nem a statisztika, hanem az összehasonlító statisztika lelkesítette őket; nem Quetelet, hanem Quetelet és Süßmilch. S ideológiájuk egyik megvilágító reflektora csakugyan ez. Konek Sándor szerint a statisztika annak következtében került előtérbe s lett a haladás barátainak szívügye, hogy „az államérdek mellett a társadalmi érdekekre mind nagyobb figyelem lön fordítva” (É. IX. 192). A semlegesen fogalmazó öreg Koneknál, aki pesti egyetemi katedráján Bachot is jól kiszolgálta, sokkal személyesebb érdekeltséggel szőlt Keleti Károly, midőn a statisztikai érdeklődésnek nemcsak fölvirágzását, de célját, hasznát is megjelölte: „Minél inkább művelődik az egyes, minél inkább tágul látóköre s szabad társadalmi mozgása, annál inkább fogy a bűn és az emberi gyarlóság, annál célszerűbben cselekedhetnek az egyes s boldogulhatnak a népek; s miután az akadályok leginkább társadalmi viszonyainkban rejlenek, ebben találhatunk serkentőt a statisztika művelésére, mely a társadalmi hiányokat és hibákat kutatja és felderíti.” (É. III. 111.)

Mit derítettek hát fel? Tanulmányaik telve statisztikákkal, összehasonlító adatokkal, melyek mindenike egy-egy arculcsapás nemcsak a dzsentr gondolkodás nemzeti önelégültségére, hanem a népies — nemzeti nemzetjellemtan magyarság-képére is. A civilizáltabb európai országok közt Magyarországon a legnagyobb a gyermekhalandóság, s a legrövidebb az átlag életkor; a mi írni — olvasni tudásunk a legkisebb arányszámú a műveltebb nemzetek közt, a tüdővészé viszont a legnagyobb. A civilizált Európában „a semmivel nem foglalkozók” (azaz az úraskodó birtokosok) s „a személyes szolgálatot végzők” (vagys a házi cselédek, inasok stb.) száma tekintetében messze mi vezetünk. S mi vezetünk a súlyos testi sérülésekkel, csonkulásokkal járó rendbontásokban, verekedésekben is. S mint az egészségügyiek és a népjólétiiek, oly szomorúak a nemzetgazdasági összevetések is. Viszonylag jobb talajon többször van rossz termés nálunk, mint Ausztriában; a gazdasági oktatás sokkal fejletlenebb, mint Csehországban; a hitelhasznosítás mutatószáma feltűnően kicsi a magyar mezőgazdaságban, még a gyenge termőföldű, hűvös éghajlatú Poroszországhoz képest is. De nem maradnak meg a ténymegállapításnál, az okokat is kutatják a statisztika segítségével. Az utolsó nagy kolera az alsó rétegekből Magyarországon több áldozatot szedett, mint másutt; a rosszabb lakáshelyzet s a gyengébb táplálkozás az oka. Egyes területekről nagy a székelyek kivándorlása; a földbirtok megoszlásában s a hitelpolitikában leli magyarázatát. A magyar börtönök erkölcsi határfoka minimális, mert nem tanítják meg mesterségre a rabokat, mint Angliában. Szó sincs sehol e cikkek okadásaiban a nemzeti jellemről, a néplélekről s egyéb hasonlókról. A rajzolt helyzeteket, az érzékelt problémákat egy-egy civilizációs fejlődési fok szükségszerű következményének, velejárójának tekintették.

S bár ritkán és óvatosan, de eljutottak a társadalom szerkezetének központi kérdéséhez is. Különböző formában sokan megfogalmazták, amit Trefort mondott ki igen határozottan, ugyancsak statisztikákra támaszkodva: nem igaz, hogy a civilizációval szükségszerűen romlik a nemzet, a társadalom erkölce, növekszik a bűnözés; s ami fontosabb: ipar nélkül nincs civilizáció; a mezőgazdaság nélkülözhetetlen marad ugyan mindenkor, de csak az első lépcső; mert csak az ipar vezet a nemzet boldogulásához. „Földművelő országok nem számolhatnak magasabb jólétre s magasabb műveltségre.” (É. I. 92.) Ezekből a statisztikákból az ország

tárgyas, de nem szenvedélytelen társadalomrajza bontakozik ki. Ha történetietlen visszavetítést nem jelentene a szó, voltaképp egy újabb szociográfiai hullámról kellene, lehetne beszélnünk; Kölcsey, Széchenyi és Eötvös után a másodikról. A hazai történelem eszmény-tárából Széchenyire hivatkoztak legtöbbször. A gyorsan terebélyesedő és rétegződő Széchenyimitosznak ők egyik nagyon is realizisztikus és időszerű elemét, az egybekapcsolt nemzetgazdaságit, művelődését és társadalomtanit ragadták meg.

5. E réteg többsége mélyen idegenkedett a politikától, a magyar földbirtokosi pártpolitikától. Kinek szóltak tehát fölszólító figyelmeztetései? Elsősorban az államnak. Majd minden cikkben van valamely konkrét intelem vagy javaslat az állam ügyintézői címére. Az állam e réteg tudatában igen fontos szerepet töltött be. Szinte valamennyien a klasszikus liberális polgári államtípus hívei. Számталanszor elmélkedtek az egyén védelméről az állammal szemben. Mégis majdnem minden cikkben megnyilatkozott az a meggyőződés, hogy a magyar helyzet olyan, ahol bizonyos fokú állami beavatkozás mind a gazdaságba, mind a közületek önállósába nemcsak megengedhető, de szükséges is, legalábbis egy ideig. Nem voltak hívei a központosító, teljhatalmú államnak, de bizonyos határozott centralizálást mindnyájan óhajtottak. „... kérdés — fejtegette Keleti Károly —, bizonyos mennyiségű centralizáció nem fér-e meg szabad alkotmánnyal? ... helyes-e centralizációról rögtön abszolutizmusra is következtetni, mert Franciaország s nem régen még Ausztria példája is a mellett bizonyítanak?” (É. II. 296.) Hasonlóképpen nyilatkozott a fiatal Acsády Ignác a városi közösségek és állam viszonyára, Matelkovic Sándor a vám- és hitelpolitikára, Trefort az egész nemzetgazdaságra nézve. S hasonlóképpen a maguk szakterületén valamennyien.

A kérdés az, kinek érdekében, mely területeken s hogyan kívánták az állami beavatkozást, a központosító irányítást? Államfelfogásuk s vele ideológiájuk egyik alapvető sajátága mutatkozik itt meg. A javaslatok, a követelések, melyek megvalósítását az államtól elvárták, csupa oly népjóléti, művelődési s nemzetgazdasági (iparosítási) javaslatok és követelések voltak, melyek az uralkodó osztályokat néha közvetlenül, többnyire közvetve érzékenyen érintették érdekeikben. Sőt, nemegyszer magát a társadalom szerkezetét is. Megvalósításuk egy a társadalmon felül álló, tőle független, de vele rendelkező államot kívánt volna meg. Még a politikus, a jövődö miniszter, Trefort is úgy írt, mintha a pénzügyminiszter és gárdája bölcsességén, józan okosságán múltnék a nemzetgazdaság iparra törekvő, ésszerű átrendezése.

6. Az állam irányító beavatkozásának óhaja azonban oly történetfelfogást jelez, mely a társadalom fejlődésének, a történelemnek szabad alakíthatóságát tételezi fel. Buckle felfogásában, kivált pedig a vele rokon s 1857-es alapcikkével őt részben már befolyásoló Spencerében ez az alakíthatóság nem nyert oly erős hangsúlyt, mint ahogy nem nyert a központosítás sem. A szervesség-elvű, a növekedés-elvű meghatározottság, az organicista dialektikátlan determinizmus, mely felé mindketten erősen hajlottak, kizárta ezt. Magyar híveik érzékelték ezt a fontos különbséget. S ahol alkalom kínálkozott rá, szinte valamennyien alá is húzták. Keleti Károly fogalmazott e tekintetben is leghatározottabban. Buckle s elvrokonai, úgymond, visszaéltek a statisztika természettudományos elvű történeti alkalmazásának lehetőségeivel, s oly felfogást akartak igazolni, „mely az emberi szabad akarat teljes tagadásával fatalizmusra vezetne” (É. VII. 244). „Az ember így pusztá gép volna, mely az előre kiszabott életpályát végigfutja” (É. III. 110). Különösen kora Magyarországra tartotta veszélyesnek ezt a fatalizmust; ha ez úrrá lesz, „akkor tegyünk le államiságunkról s várjuk be ölbe tett kezekkel, míg valamely más titok-szerű hatalom végrehajtja velünk az egyedül tőlünk telő cselekvényt — a lemondást” — így fejezte be epésen sürgető eszmefuttatását. (Buckle-lal szemben kétségtelenül jogtalan vagy legalábbis túlhangsúlyozott volt ez az állítás — ennek kifejtése azonban kiesik gondolatmenetünkéből.) Az államiság eszméjébe vetett reményüknek azonban az a hit, hogy a történelem alakítható, csak egyik, tudati forrása. Mélyebb, tárgyas, társadalmi forrása az a tény, hogy törekvéseikben nem állt mögöttük tudatosult, célját tisztázott, céljára törő társadalmi erő. Ez esetben polgári demokráciára törő polgári réteg. Gyengeségük tudatát,

félelmét ellensúlyozták az államba helyezett bizalmukkal. A társadalmat szerették volna az állam kezében látni, s 75 után tapasztalniok kellett, hogy az állam van a társadalom, a társadalom uralkodó osztálya kezében.

Az „államiság” tehát az a terület, az a keret, amelyben az ember „cselekvősége” testet ölt. Az államiságban testet öltő cselekvőség szabályozó formái a törvények és rendeletek. A hatékonyságuk iránti bizalom oly fokot ért el többségük tudatában, hogy György Endre egyetértést várva jelenthette ki, hogy az angol szabadkereskedelmi törvények magukban is többet mozdítottak az európai „civilizáció” sorsán, mint a francia forradalom nagy jelszavai, és így a történezs szempontjából is fontosabbak. S Pulszky Ágost, ha láthatólag meghökkent is e véleményen, végül is nem mondott ellent. Az államiságban testet öltő, a törvényekkel formákhoz jutó cselekvőség e fölértékelése valójában közelebb mutatja felfogásukat a korszak hatékony gondolkodói közül St. Milléhez, mint Spenceréhez, sőt, akár Buckle-éhez is. Mint ahogy történetfilozófia- és rendszerellenességük s rendező elmélet utáni vágyuk feszültségében, kettősségében is a fiatal Millre hasonlítanak. S csakugyan: a legnagyobb tisztelet hangján róla szóltak. De egytől-egyig úgy, hogy rögtön élesen el is határolták magukat tőle.*

7. Millhez való viszonyuk igen fontos támpont: a XIX. sz. két fő ideológia-csoportjához, a liberálisakhoz és a szocialistákhoz való viszonyuk is tükröződik benne. Legvilágosabban Arany László fogalmazott, aki a korszak fiatal értelmiségének ideológiai tekintetben talán leghatározottabb, legmarkánsabb egyénisége. Arany élesen látta, hogy a radikalizmus oly átmeneti helyzet, mely gyakorlatilag voltaképp tarthatatlan. Vagy vissza kell lépnie a radikálisnak a liberalizmus talajára, vagy átlépnie a szocialista alapra. Mill, szerinte, az utóbbit tette; rálépett a lejtőre, melyen, úgymond Arany, nincs megállás. Kérdéssé tette a magánvagyon, s ezzel óhatatlanul a kommunizmushoz jut el. Államközpontú felfogásuk kialakításában tehát az alulról jövő erőktől való — félig tudatosult, félig ösztönös — félelmük is erősen közrejátszott.

Arany nem erkölcsi érveket sorakoztatott fel a szocializmus, a kommunizmus ellen, mint ahogy ez az előző s az utána következő korszakban oly gyakran szokásos volt, hanem „tapasztalatiakat”: nemzetgazdaságiakat, lélektaniakat s művelődéstörténetieket. A gazdasági élet minden termelési ágazatában annyi előre ki nem számítható problémát és gondot vet fel folyamatosan, hogy arra kielégítő, megoldást nyújtó módon csak az „enyém—tied” jegyében, a birtokos lelkiségével lehet reagálni. Az angol tulajdonos és bérlő viszonyát, mely az angol gyapjútermelés és textilipar előfeltétele, semmiféle bürokratikus viszony nem helyettesítheti. A szocializmus céljai lehetnek nagyok és eszményiek, a szocialista termelés okvetlenül elakad és lemarad a magántulajdoni termeléssel szemben a bürokrácia és a protekcionizmus bozótjában. Arany a szocializmust voltaképp államkapitalizmusnak tekinti, hivatalnokoktól irányított s hivatalnokok hatalmába jutott gazdasági szervezetnek. S mint ilyent, alkalmatlannak arra, hogy kellő felelősségtudatú s irányító tapasztalatú vezető réteget alakítson ki. Tudta, persze, ő is, hogy a szocialista elmélet szerzők a közösségi tulajdoni lelkiség kialakulását tételezik fel, de ezt fából vaskarikának, eleve képtelenségnek ítélte. A szocializmus abszurd jelenség: ha egyáltalán meg sikerülne valósítani, kitűzött céljaival szemben épp ellenkező eredményhez vezetne, egy spekulatív megalapozott zsarnoksághoz.

A szocializmus eszméihez és céljaihoz többségük tudatában az abszurdítás bélyege tapadt, s lehetőségét eleve kétségesnek vélték. Pulszky Ágost például a romantikus, a hegelizmus hasonló történetfilozófiák egyik fő ellenérvét abban látta, hogy azok, szerinte, nagyon is logikusan vezethetnek a szocializmus abszurd eszméjéhez; jóllehet a szocializmus emberi célkitűzéseitől ő sem tagadta meg rokonszenvét. A párizsi kommuné tekintetben alig hozott változást. Egy nemzeti—társadalmi katasztrófát követő zűrzavar riasztó, de kivételes következményé-

* „He is a theorist: and the word which expresses the highest and noblest effort of human intelligence is turned into a byword of derision.” Spirit of the Age. Chicago 1942, 21.

nek látták. A változás 1874 után következett be. Okára a későbbi jeles tanügyi szervező, Szathmáry György 1875-ös cikke világít rá. (Sz. 8. 119.) Szathmáry, aki viszonylag tájékozottnak mutatkozott a szocialista mozgalmak kérdéskörében, előbb még rokonszenvező cikket írt az angol munkásszervezetekről. (Sz. 3. 291.) E cikkében viszont riadót fűjt, s a szocialista törekvéseket mint közeli s végzetes veszélyt mutatta be. A német általános szavazati jog bevezetésében látta a veszély felidézőjét. A német szociáldemokraták egyenlőre ugyan még csak kilenc képviselőt juttattak be, de semmi sem állja immár útját, hogy az államiság ez esküdt ellenségei akár többségre is jussanak a legerősebb kontinensi állam országgyűlésében; hiszen a legjobban szervezett német pártok egyike, hatalmas, hatékony sajtóval.

Szathmáry cikke azért is nagy figyelmet érdemel, mert a demokrácia és a szocializmus kérdése meg a nemzetiségi kérdés kapcsolódik benne igen jellemző módon össze. Cikkét azzal zárja, hogy a német választások megmutatták, mily veszélyes, elfogadhatatlan eszköz az általános szavazati jog. Pedig a németeknél még csak egyik arcát mutatta meg. Más államok, így a magyar esetében az államiság más megsemmisítő veszélyét rejti, például a nemzetiségét.

A nemzetiségi kérdés e réteg ideológiájának egyik rendező alapkérdése, sorsának, történeti szerepének, csődjének, illetőleg félsikerének egyik kulcsa.

III. De éppen mivel oly sorsfordítóan fontos kérdés ez, mely ideológiájuk szinte minden elemének kettős előjelet kölcsönzött, tanácsos összegeznünk az eddigieket. Egy oly kicsiny, de európai szinten tájékozott polgári értelmiségi réteggel van itt dolgunk, melynek ideológiája a francia restauráció és a Lajos-Fülöp-féle királyság nagy polgári liberális történészeinek ideológiája s a korapozitivisták ideológiája vonzásában állt. A magánvagyon tekintetében az ortodox liberalizmus álláspontját vallották, s a birtoklás minden korlátozását eleve elutasították. Arany László a nagybirtok és az ipari monopóliumok mellett egyaránt jogi-ideológiai alapon állt ki. (Sz. 1. 152.) Ugyanakkor az állami befolyásolást a népjólét, a nemzetgazdaság és népművelés érdekében átmenetileg jogosnak, sőt elengedhetetlennek tartották, amennyiben ez magát a birtoklás föltétlen szabadságát nem érinti; adók és kedvezmények, rendeletek és előírások formájában vélték ezt megvalósíthatni. Az osztályharc történeti szerepe tekintetében nem foglaltak el oly nyílt és határozott álláspontot, mint az említett francia történészek, de számításba vétele s elfogadása benne rejlett felfogásukban, módszerükben. Arany László akadémiai székfoglalójának híres zárószakaszában, mint adott, mint jelenlévő társadalomformáló tényezőről beszélt. Az osztályharcot elsősorban a földbirtok és tőke között tételezték föl; a hazai ipari s mezei munkásságot az idő szerint osztálymozgalmaktól jórészt még érintetlennek tekintették. Az éles osztályküzdelmet azonban nem szívesen látták, s úgy vélték, az állam alkalmas arra, hogy befolyásával kiegyenlítse a szemben álló felek ellentéteit, érdekeit, s mintegy irányítsa, az egész társadalom fejlődése érdekében állítsa a feszültségeket. A forradalmat Arany László a haladás fő visszavetőjének vélte, s szinte valamennyien hasonlóan gondolkodtak. Az irodalom társadalmi feladatát és lehetőségét az új történeti és szellemi helyzetben éppen abban látta Arany, hogy a modern polgári eszmék segítségével megvilágítja azokat az ellentmondásokat, feszültségeket, melyek a társadalom és egyén életének kibontakozását gátolják, s így gátló feszültségekből előrehajtó feszültségekké alakítja őket át.

Az államot a szorosabban vett politikai pártküzdelmek s a tágabban vett osztályküzdelmek fölött kívánták látni, mégpedig az értelmiség, kivált a szakértelmiség kezében. Az államiságot és társadalmiságot szétválasztották, de az utóbbit rendelték alá az előbbinek. Az államiság eszméje szorosan összetartozott tudatukban a művelődéstörténet, a civilizációtörténet eszméjével. Ez viszont felfogásukban a tudatosított és fölhasznált tapasztalásra alapozó tudományos (természettudományos) fejlődésben összpontosult. Comte s a *L'avenir de la science* Renan-jának pozitivistá tudományhite ölelkezett az említett történészek és elődeik tudományhitével. Ha nem írtak is oly jóslatos szavakat a tudomány jövőjéről, mint Condorcet, akít a társadalomfejlődéssel kapcsolatban hasonlíthatatlanul többször emlegettek, mint Hegelt, Keleti

Károly egyik cikklezárása valamennyitüket jellemezte: a tudomány „haladásában, úgymond, mindinkább megközelíti a célt, mely valamennyi tudományágra nézve közös, az emberiség szellemi tökélyesedése s anyagi jólétének fokozása”. (É. II. 301.) Módszerük, a statisztikai, a pozitívizmus idején kialakult polgári szociológiájával rokon. Eszköztáruk, fogalomtáruk, amellyel a társadalom szerkezetét megragadni igyekeztek, elsősorban az élettané és a természet-tudománynak tekintett lélektané. De még nem vallották Taine nézetét: „L’histoire au fond est un problème de psychologie.” A lélektan volt a művelődéstörténet és természettudomány hatása alá, s nem fordítva. Statisztikai módszerük sem egyezett sem Spencer organicista biológus szociológiájával, sem Buckle némileg gépies determinista művelődéstörténetével. Haladásba vetett hitük megingathatatlan volt; de nem kapcsolódott valamely eszményi emberi-társadalmi végállapot teleológiájához, escathológiájához. A tudás folyvást tökéletesül, s a megvalósított eredmény folyvást megszüli a maga új, magasabb céljait. A történetfilozófiát a művelődéstörténet oldaláról támadták, s ez, ha a hegeli történetfilozófiát tekintjük, egyszerre volt tapasztalati és észelvű támadás egy deistán transzcendens rendszer ellen, s egy, a forradalom lehetőségét rejtő módszer ellen.

A pozitívizmus országonként és szakaszonként más-más történeti jelentést hordozott. E jelentések közül ezúttal azok egyikét emeljük ki, miket a haladó szellemű európai polgári értelmiség alanyi megítélésében kezdetben jelentett. Ez az értelmiség a XIX. sz. második harmadában, kivált Angliában és Franciaországban úgy vélte, végleg megszabadult az egyházi és földesúri függéstől, az ipari polgárságnak pedig legalább annyira szüksége van rá, mint neki arra. Kölcsönös függése vele így semmiképpen sem alárendeltség. Sőt, a szűk látókörű polgárt ő hivatott és alkalmas vezetni. Annál is inkább, mert a kereskedő – iparos polgárság nem érti a haladás alaptényezőit, a művelődéstörténet alaptényezőit. Az állam az az eszköz, amelyen keresztül szellemi fölényének, többletének, hivatásának érvényt szerezhet, kiküszöbölve reakciót és forradalmat egyaránt. Egyebek közt tehát egy olyan átmeneti helyzet eredménye is ez az alanyi tudat, melyben a polgári értelmiség haladó elemei *már nem* voltak szorosan kötve a burzsoáziához, de *még nem* tájékozódtak határozottan a munkásság irányában sem. A fiatal Bodnár Zsigmond például, aki igen érzékenyen s jórészt átalakíthatatlanul ismételte meg a nyugati értelmiségi polgárság friss eszméit, erről így visszhangzott: „Talán a polgárság lépett az arisztokrácia díszes helyére? A jámbor és gazdag, de korlátolt és gyáva vagy a műhelye érdekein túl sem látó polgár lesz társadalmi életünk vezére? Aligha.” „A szellem”, „a művelődés”, a „tudomány emberei” lehetnek csak azok, hangoztatta. (Sz. 6. 185–187.) Ez az elhivatottság a magyar értelmiségben, a magyar ipari polgárság fejletlensége, műveltségi s nemzetiségi vegyessége következtében még csak fokozódott. S fokozódott a közvetlenül előző korszak ama hazai hagyományánál fogva is, melyhez ez a magas értelmiség kapcsolódott. A centralisták hagyománya volt ez; ezen belül azonban inkább az Eötvös – Trefort-féle csoporté, mint a Csengery által jelzetté. Voltaképp ideológiájukat nem is a francia liberális történészek s a kora pozitivisták vonzáskörébe, hanem e történészek, e kora pozitivisták és a centralisták háromszögébe kell beállítani. Egyszóval ez a csoport nem volt forradalmi, még csak radikális sem; de készen állt, hogy eszmesugárzó magja legyen egy polgári liberális demokrata mozgalomnak, mely iparosodást, népjólétet és népművelést ír zászlójára. S egy ilyen mozgalom nagyon is hasznos lett volna Magyarországon. Az értelmiség lehetőségeit azonban a társadalom vezető erőinek magatartása, mozgása szabja meg. Cselekvési tere nagyon is függő és viszonylagos. Ideológia-teremtő tevékenységében a társadalom irányító erőinek valamelyikére alapoz, valamelyikének érdekében cselekszik. Önállóságának látszata jórészt alanyi érzet és többnyire rövid életű.

A kiegyezés után a függés, a meghatározottság ténye elsősorban a nemzeti-nemzetiségi kérdésen át érvényesítette hatását, s a történész számára is ezen át mutatkozik meg legtisztábban. S ezen át mutatkozik meg legtisztábban ideológiájuk másik arca is.

IV. 1. 1867 körül, az Értesítő első évfolyamaiban a szigorú tárgyilagosságra s a pártatlan jóindulatra törekvés jellemezte ezt a réteget a nemzetiségi kérdésben. A *nagyobb és kisebb nemzetiségek és államok létjogi viszonyairól* c. tanulmányában a tekintélyes pesti polgár és oktatásügyi szervező, Ney Ferenc például még így írt: „Az erőszakosan össze tömörített nagy államokban a népek boldogok nem lehetnek”, s „az oly kisebb állam, melyben több nemzetiség testvérileg megférhet, valódi mintakép a jövő alakulásokra nézve. (É. I. 142.) Elismerte a nemzetiségek nemzetjogát s tagadta, hogy bármely nemzetnek előjogot biztosító „történeti küldetése” lenne. Keleti Károly pedig még 1871-ben is erősen megróttta Fényes Eleket, mert ez, úgymond, „kissé a 60-as évek hazafiasan buzgó közhangulat[ának] befolyása alatt jobban kedvez a magyar nemzetnek, mint talán szigorúan igazolható volna”. (É. V. 69.) S ő habozás nélkül mutatta ki az erdélyi magyarság 31 százalékal szemben a románság 57 százalékat.

A nemzeti – nemzetiségi kérdést azonban szerencsétlen és jellemző módon összekapcsolták a darwini fejlődésemélet egyik vezérgondolatával, a létharc tételével, illetőleg a létharcban történő kiválasztódás tételével. Darwint a legnagyobb elismeréssel övezték. S ha a majomkérdést óvatosan kikerülték is, fejlődésemélete egészét elfogadták, s fordulópontnak tekintették az európai evolúciós gondolkodásban. (Pl. Sz. 6. 424.) S a létharc irányító érvényét nemcsak az egyének, hanem az egyénenként fölfogott nemzetek életére, történetére is kiterjesztették. Az egyének éppúgy, mint a nemzetnek lényege és erkölcsi kötelessége a küzdelem, melyet léte, jellege, egyénisége fönntartásáért és kiteljesítéséért vív. A nemzet egyéniségétől viszont elválaszthatatlan ama hatalmi helyzete, melyet a történelme során szerzett meg; hisz voltaképp a kiválasztódás eredménye ez. A létért való harcot a nemzetben belül egyének közt és osztályok közt is alapvető történeti tényezőnek tekintették. De a nemzetet vélték a történelem alapegységének, az emberiség tagozó alapkategóriájának. A nemzetben belüli egyéni létharc éppúgy, mint az osztályok létharca, alá van rendelve a nemzetek közti létharcnak. A szociáldarwinizmus egy változatával, ill. rokonával van itt dolgunk, amit talán nazionaldarwinizmusnak nevezhetnénk.

Hogy e felfogás mily súlyos ideológiai következményekkel járt egy sok nemzet lakta országban, arra két szerzőt hozunk föl. Azért e kettőt, mert mindkettőnek feddhetetlen közéleti s gondolkozásbeli tisztessége. Imre Sándor az egyik, Arany László a másik.

2. Meglepő, hogy Imre *Nemzetiség és nevelés* c. hatvanlapos cikkére (Sz. 9. 4–118) a magyar ideológiakutatás nem figyelt föl; kevés írás nyújt e korból többet a történészeknek. Szinte valamennyi a világháborúig jelentőséget nyert kérdés érintve van benne. Imre cikke szabályos ellentámadás. Írója kétségtelenül nem annak szánta. Töprengő, helyenként gyötrődő meditálás a választ váró időszerű kérdésekről. Ami azonban nem fődheti el, hogy a kérdések nagyobb részére úgy felelt, mint másfél évtized múlva Beöthyék, de immár támadva, töprengés vagy pláne gyötrődés nélkül. (Imre cikkének inkább a vázat adjuk, mint idézünk belőle. Szinte minden mondatát idéznünk kellene vagy lehetne.)

Cikke, mint mondja, egy távolról szemlélő számvetése azzal a „reform-mozgalommal”, azzal a „reform-nemzedékkel”, melyről tanulmányunk eddig szólt. Alaptétele az, hogy a nemzetek létharcában megsemmisül az a nemzet, mely elveszti önfenntartásához való akaratát és okosságát. Annak következményeitől, hogy a történelmet mint a nemzetek létharcát fogjuk föl, Imre maga is megrémült; de végül is nem látott más elfogadható értelmezést, s egészen ráállt erre a sínpárra. A magyarság „vezér-nemzet” az országban lakó nemzetek között; történeti kiválasztódás eredményeképpen az, s erről önmaga s a természet ellen, bűn nélkül le nem mondhat. De nem mondhat le a többi nép veszélyeztetése nélkül sem. A nemzeteknek ugyanis a történelem kialakítja alapjellemtvonásukat és ennek megfelelő történeti hivatásukat, küldetésüket. A magyarság alapvonásai a vezérség-tudat s vele az államalkotó készség; küldetése pedig a nyugati civilizáció védelme és áthonosított szétsugárzása itt, Európa Keletén. A németység Európa egyik nagy kultúra-teremtő nemzete ugyan, hangoztatta Imre, de szétsugárzásra áthasonító, átadásra alkalmatlan. A magyarságnak kell itt ezt vállalnia. Elismerete,

hogy „újabbán” az országban élő többi népekben is megvan az igény a saját államiságukra; kijelentésének jogát azonban egyrészt a magyarság történeti kiválasztódása, szerepe, küldetése alapján, másrészt a kor fő iránya alapján tagadta. A kor főiránya ugyanis szerinte a nagyobb, összetettebb szervezetek felé való haladást követeli meg; csak ezek életképesek.

Imre nem hivatkozott történetfelfogása ihletőire. De jól látni, miképp épült össze felfogásában a romantikus nemzetjellemtan a taine-i alaptulajdonság, a rankei történeti küldetés, a spenceri összetettebb szervezet s a darwini létharc tételével. Ez utóbbi elemek épültek azonban bele a romantikus fölfogásba s nem fordítva. Akkor látszik ez igazán, ha a teendőket illető következtetéseit is számba vesszük. A magyarságot, úgy vélte, önmaga föladásának veszélye kísérte a nemzetek ez idő szerinti létharcában. Kétfajta gyógyszert ajánlott. Az egyik fajta védeni volt hivatott a nemzet helyzetét kifelé; a másik erősíteni öntudatát, önfenntartási akaratát, ésszerűségét befelé. A liberalizmusban, úgy vélte, túlságosan is messze mentünk és túlságosan is gyakorlatiatlanul. A felső közigazgatás és a felsőoktatás magyar nyelvét, a magyar államiság egységét és tekintélyét nem szabad többé kérdés tárgyává, izgatók témájává engedni. Fő belső orvosszerűen pedig a nemzet múltjához való tudatos kapcsolódást, a nemzet alapvonásainak, küldetésének, értékeinek tapasztalati, azaz történettanulmányozási tudatosítását vélte. Tévedés statisztikákkal érvelni ott, hol történelemmel kell bizonyítani. Veszélyes összehasonlítani ott, ahol olyan össze nem mérhető tényezők játszanak szerepet, mint a „népszellem”, a „nemzeti jellem”, a „nemzeti lélek”, a „népkedély”, a „nemzeti génusz”. Be kell mélyen nézni „a magyar mezővárosok sáros, poros utcáira”, látni „ezek iskoláit, magán életét, családi szokásait”, lakosaik „eszejárását, erkölcsi értékét, nézeteit”, hogy a valódi magyar értékeket megismerjük. Vállalni kell a nemzeti vonásokat még akkor is, ha azok néha meghökkentők; vállalni például „a furcsa pathetikájú” előadásmódot. Bár óvott a civilizációs eszmék és eredmények túlbecsülésétől, egész cikkén végigvonult mégis a nyugati tudomány eredményei átvételének sürgetése. A nemzet nélkülük nem bírhatja a létharc versenyt. A tudomány lehet kozmopolita. A társadalmi, az erkölcsi eszméket azonban át kell hasonítani, át kell szűrni, és csak a nemzeti jellemhez illőket kell befogadni. A magyarság eddig megőrizte azt a képességét, hogy jelleméhez hasonlítsa az idegen eszméket, s csak a jelleméhez illőket fogadja be. Most azonban veszélyben van, kivált a helytelen iskoláztatás következtében. Az alsó iskolák helyett felsőket szerveznek, s szaporítják a társadalom legveszélyesebb elemét, „a kabátos proletárt”, „az értelmiségi proletárt”, amely eltelve „az egyenlőségi eszmével” „az erkölcsi anyagelvűség” kisugárzója lesz. A nők túlzott iskoláztatása szintén veszélyes, mert szétzülleszti a családi közösséget. S az alsó rétegek gyermekeit sem tanácsos iskolázással kiemelni környezetükből; alapos elemi oktatásban kell részesíteni őket, hogy közösségük értékes tagjai legyenek. A legfőbb biztosíték ugyanis a nemzet értékeinek fenntartására a hagyományos közösségek megőrzése. A család e közösségek alapegysége, s alapegysége a nemzetnek is. A nemzetnek közös felfogású, közös értékrendű nagy családdá kell lennie újra, hogy megállhasson a népek létharcában.

Beöthy előzményének látszhat mindez; s jelentős mértékben az is. Van azonban egy alapvető különbség közöttük; Imre a magyarság jellemképét, értékeit „a nép”-ben látta. S ez számára a jómódú mezővárosi és falusi parasztságban testesült meg, főleg az alföldi és székelyföldi kálvinistában. Azaz egy hagyományos rendű, patriarkális demokráciájú parasztorság eszménye lebegett előtte, melyet a „középosztály” vezet. Sokat mond, hogy az egyre szélesebb városi munkásság iskoláztatásáról gazdag kérdéskörű cikkében egyáltalán nem ejtett szót. Herder nemzeti gondolata (amelyet Gervinus ezekben az évtizedekben marasztalt el kozmopolitizmusban): *a nemzetek nagy testvéri családok*, így fordult ellenkezőjére, a klanszellem megnyilatkozásává.

A nemzetek közötti létharc tételének és a nemzetiségi kérdésnek összekapcsolódása nem ily romantikus idilli célkitűzést eredményezett Arany Lászlónál, a kitűnő nemzetgazdasági szakembernél. Agrár-ipari ország az ő eszménye. Anglia azonban nemcsak

iparával, civilizációjával és demokráciájával mintaképe, hanem azzal is, hogy a történelem által kitermelt, kiválasztott vezető rétege megtalálta útját a modern viszonyok közé. Belőle kerültek ki egykor az angol politikai vezetés eszményi példái, s fölszívása által biztosítva van a történelmi folytonosság s a jelenkori vezetés hagyományosan nemzeti jelleme. Hasonló folyamat elősegítése Magyarországon különösen fontos. Az eddigi történelem folyamán a Duna-völgyében megtörtént a kiválasztódás, s ez a magyarságot jelölte, alakította ki arra a szerepre, hogy az ország különböző népeit állammá szervezze, ellentéteiket egységsúlyban tartsa, s fejlődésüket a fenyegető nagyhatalmi orosz és német igények között biztosítsa. Ezért a magyarság vezető helyzetének megtartása a nem magyar lakoságnak is elsőrendű létérdeke. Ehhez viszont a magyar földbirtok érintetlensége elengedhetetlen, legalábbis addig, míg az izgatások lecsillapodnak s a más nemzetiségűek újra megtalálják helyüket, nyugalmukat s boldogulásukat a magyar államban. Vagyis a birtoklás-joghoz való ortodox liberális ragaszkodás itt leli egyik fő magyarázatát. S mint a kiválasztódás tana, úgy nyertek e réteg ideológiájának többi elemei is kettős előjellet a létharc s a nemzetiségi kérdés összekapcsolt távlatában. Elég az állami befolyásolásra, a történelemformálás igényére utalni. Arany egyik legsürgetőbb híve az (időleges) centralizációnak, a megyei önkormányzat csökkentésének, a közművelődés, a népjólét, a közgazdaság érdekében, de a magyar elsőbbség biztosítása érdekében is. A kettő, persze, nála a kiválasztódás tana jegyében egymással teljesen azonosult. Alanyi jóhiszeműségéhez, hangoztattuk, nem férhet kétség. Az ideológia-kutatás egyik haszna éppen az, hogy megvilágíthatja oly gondolatszövedékek létrejöttét, melyek előtt a lélektan, a formálogika megtorpan. De említhetnénk az észelvű tapasztalatiság kettős előjellet is. Sem Imre, sem Arany László nem jogi érveket hozott föl, mint szokás volt a nemzetiségekkel szemben s a magyar „nemzetállam” védelmében fölhozni, hanem észelvű „történelmi tapasztalatokat”.

3. Arany elsőrendű író és kritikus; Imre pedig — a Gyulai-kör belső bizalmasa — jeles tudós a nyelvészet, az irodalomtörténet s a neveléstan területén. Ez fontos körülmény. 1867 után az irodalmi értelmiség ideológiájának erős, de még lappangó belső ellentmondásait elsőnk között a szépirodalom, ill. a szépirodalmi kritika hozta fel. Arany és Imre cikkei nem előzmény nélkül valók. Az *Értesítő* első folyamaiban ugyan inkább még csak a hivatalos dráma- és regénypályázatok hivatalos bírálataiban mutatkozott meg, miként nyomja rá a továbbélő nemesi liberális-romantikus nemzetfogalom az új korszak gondolkodására, szemléletére is a bélyegét. 1875 felé közeledve ez a nemzetfelfogás egyre programszerűbben s egyre polemikusabban nyilatkozott. A *Szemle* egyik fő különbsége az *Értesítő*höz képest éppen az, hogy szépirodalmi kritikáiban, tanulmányaiban túlnyomó a romantikus nemzetfelfogás súlya. Gyulainak a három alapműfaj újabb termékeit megmérő három kritikája lehet példa rá (Sz. 1. 224; Sz. 5. 177—194; Sz. 9. 408—427.). De az *Értesítő*ben is előtérbe kerültek az ily törekvésű cikkek. Itt mindenekelőtt Szász Károly elméleti cikkeit kell említeni. Százszal kritikátörténetünk eddig alig számolt. Holott e szakaszban a régi gárda oldaláról ő fejtett ki gazdag elméleti tevékenységet. Gyulai és Szász kritikai munkássága azonban az 50-es éveknek a német és francia esztétikából és filozófiából áthonosított fogalomkincsére támaszkodott. Előkészítették így a konzervatív kritika Beöthyhez s Beöthyen át vezető útját. Szász például tragikum-tanulmányában Beöthy Világrend-fogalmát előlegezte (É. IV. 90—99.), a történelmi ábrázolásról szóló tanulmányában pedig Beöthy közfelfogás-tanát (Sz. 9. 225—249.). Minden lázadó s bukó hős bűnös, mert megsérti a társadalom szerves fejlődésrendjét, hirdette az első tétel; a nemzet többségének közfelfogásával való egyezés fontosabb ismérve a művek igazság-hitelének, mint a tényekkel való egyezés, tanította a második. Imre és Arany László (és a velük rokongondolkodásúak) megnyilatkozásai azért oly fontosak, mert azt mutatták meg, miként hatotta s hasonította át a magyar elsőbbséget hirdető felfogás a pozitívizmus kora természet-tudományának eszmekincsét is. S éppen amaz elem áthatását s áthasonítását mutatták föl legélesebben, amely a következő félszázadban központi helyet foglalt el, s megakadályozta a valódi polgári liberális demokrata ideológia (és kritika) kialakulását. A darwini elméletből

kiemelt s az embervilágra analógiásan alkalmazott létharc és kiválasztódás tétele volt ez. Ez az így alkalmazott tétel, tudjuk, mindenütt rendkívüli fontosságra emelkedett a kezdődő imperializmus korában. Az újra fellendült gyarmatosítás angol és francia ideológiájában éppoly fontos helyet kapott, mint a szakszervezetek elleni bismarcki—vilmosi harcban, Gumplowitz osztrák „civilizációs” bürokrata teóriájában éppoly jelentőségre tett szert, mint Le Bon tömegtanában, Chamberlain fajelméletében éppúgy jelen volt, mint Maurras nemzeti minőség-demagógiájában. Analógiás alkalmazásának sugárkörét mi sem mutatja jobban, mint Brunetiére műfajelmélete, hol a műfajok és műfaji változatok küzdenek egymással életre-halálra létükért, uralmukért. A klasszikus polgári liberalizmus szabadságeszméi főleg e gondolkör görcsöveiben változtak át a szabad elnyomás szabadalmazott eszméivé. S akiknél ily szerepet nem töltött is be e tételkör, súlyosan gátló befolyást gyakorolt azokra is. Reviczky és társai például meglehetősen számú hazafias verset írtak. Rossz versek ezek többnyire; esztétikailag nem is szokás számba venni őket. Az ideológiatörténet szempontjából azonban nagyon is fontos az, hogy a nemzetek létharcának analógiás eszméje minduntalan kiütözközik belőlük is; nagyobbrészt mint nemzetföltés más nemzetek ellenében, de gyakorta a történeti-természeti kiválasztottság, elhivatottság eszméjeként is.

4. A magyar polgári értelmiség e felső rétege nem volt jobb s nem volt rosszabb a létharc és kiválasztódás kettős tételének támadó átformálásában nyugati társainál. Két tény mindenesetre súlyosbította helyzetét az utóbbiakéhoz képest. A veszélyeztetettség reális kismemzeti tudata a két rohamosan emelkedő s terjeszkedő nagyhatalom, az orosz és német hatalom között. Imre is, Arany is, mások is élesen fogalmazták meg ezt, kivált a sedani győzelem után. A másik az átöröklött, illetőleg Ausztriától átvállalt szerep. A kiegyezés a birodalom nemzetiségei egy részének elnyomását a dualizmus jegyében a magyarságra ruházta át (vagy ha tetszik: vissza). Arany világosan látta ezt, s fönt vázolt felfogása logikájának megfelelően mint történeti szükségyszerűséget vállalta is. Imre, mint utaltunk rá, megrémült a „vezérnemzet” s a „nemzetek létharca” összekapcsolásának következményeitől. De minden hatalmi helyzetföladás a létharcban való szándékos és bűnös meghátrálásnak, a nemzet önpusztításának látszott előtte. A létharc embertelen, de a lemondást róla mily alapon kellene éppen nekünk elkezdenünk, kérdezte gyötrődve, midőn semmi biztosíték rá, hogy kis és nagy szomszédaink majd követik a példát. A nemzethalál képzeete most a nemzetek létharca jegyében merült újra fel. S ha e képzet a reformkorban az osztrák ház gyarmatosító törekvései ellenében mozgósító erő lehetett, — az új dunavölgyi s európai helyzetben, a késő liberalizmus korszakában a létharc jegyében az a támadó nacionalizmus jogosítványszerzője lett.

Mennyire áthasonította egymást a magyar elsőbbség jegyében a létharc s a nemzethalál képzeete, s mennyire áthatotta a nemzeti létharcnak mint erkölcsi kötelezettségnek tudata az irodalmi értelmiséget, frappánsan igazolja az agg Toldy Ferenc sürgetése: „A nemzet percei drágák: mennyivel inkább jogosult a sietésre intés ma, szemközt a nemzetek egyensúlyát megsemmisítő, s az eddigi hatalmi viszonyokat sarkaikból kiforgató élethalálharc, melyhez a történetekben hasonlót hiába keresünk.” (É. IV. 238.) Ő azonban, szemben Imrével, elsősorban nem a hagyományos értékrend fönttartásában, mint inkább az európai tudomány gyors, áthasonító befogadásában látta a menedéket. Főleg pedig abban, hogy a magyarság végre rászánja magát a birodalom másik vezető nemzetével, az osztrákkal való igazi szövetségre.

A nemzetek létharca tételének bénító sugárköréből tehát nem tudtak kilépni. A nemzeti liberalizmus ideológiájának talaját kellett volna ehhez elhagyniok. Természetesen nem azért ítélték meg így a helyzetet, mert a liberalizmus talaját nem hagyták el, hanem azért nem hagyták el e talajt, mert helyzetük ilyen volt: függő a vezető rétegeknek amaz érdekétől, melyet a létharcgal igazolt és támadóvá tett nacionalizmus elégíthetett ki. Érzékelték azt a történeti fejleményt, amelyet imperializmusnak szokás nevezni, s nem lévén társadalmi

támaszuk hozzá, nem tudták bénító-torzító vonzasköréből kivonni magukat. Arany László *Hunok harca* c. nemzeti adhortációja jól tükrözi e torzulást.

5. Nemcsak magyar kérdés ez, hanem az európai polgári fejlődése. Az eszmei értékek, melyeket a korapozitivizmus fölhozott, 1871 után jórészt Nyugaton is ellenkezőre fordultak át. A hit, hogy a történeti fejlődést a tudomány által felismert törvényszerűségek jegyében az értelmiség irányíthatja, szertefoszlott; s szertefoszlott az értelmiség önállóságának, függetlenségének ábrándhite is. A törekvés, hogy a társadalom- és természettudományokat egyaránt a haladás szempontjának távlatába állítsák, a természettudományok törvényeinek illetéktelen, lapos egyeduralma lett. „Die ganze Geschichte ist nur unter ein einziges Naturgesetz zu subsumieren. Statt . . . zu analysieren, hat man nichts zu tun, als jeden konkreten Kampf in die Phrase 'struggle for life' . . . umzusetzen.” (Marx – Engels, Werke, NDK kiadás, Briefe 275.) Magyarországon különösen súlyos következményekkel járt e változás. Az a magas „irodalmi” értelmiség, mely 61–67 körül társadalomformáló, ideológia-teremtő igénnyel lépett fel, részeire hasadozott. Nemcsak a természettudományos és szépirodalmi értelmiség szakadt el egymástól, hanem pl. a közgazdasággal, a történetkutatással foglalkozó is. A szépirodalmi kritika s a nyelvészet torz szembekerülése szinte komikusan érzékelteti e szétválást. A természettudós gárda sokat megtartott lendületéből és európai együteműségéből; megszervezte a magyar tudományosság kereteit. De társadalomformáló igényéről majdnem egészen lemondott. A szépirodalom, különösen pedig a kritika szenvedte meg legjobban a változást. A természettudomány forradalmának gondolati eredményei jórészt éppúgy kivülről maradtak hosszú időre, mint a szociológiai, közgazdasági s művelődéstörténeti áramlatokéi is. Viszont középpontjába került, különböző nyíltságú és erősségű fokozatokban a nemzetek létharcának gondolata. Imre a nevelésen belül elsősorban az irodalomnak tette köteleességévé a nemzeti jellem konzerválását a nemzeti létharc érdekében. Történeti regényt kívánt például s vidéki tanító erkölcsrajzot. A Szemle irodalmi – társadalomtudományi része éppúgy, mint az egész hivatalos irodalom- és művelődéspolitikája jórészt egyre inkább a nemzeti jellem konzerválásának a nemzeti létharcra felkészítő feladatát vállalta. Az értelmiség rétegzését és rangsorolását a hatalom e feladat szemszögéből végezte el. S e feladat lett az iskolák által az emberekbe oltott erkölcsi minősítés egyik alapszempontja is. Bizonyosan ezért is álltak a magyar közép-retegek oly mereven szemben minden minden olyan erkölcsi értékrenddel, mely nem erre a szempontra alapozó volt, s minden irodalommal és kritikával, mely nem tette magáévá e feladatot. Beöthy roppant hatékonyságának s Péterfy teljes hatástalanságának éppúgy itt lehet valahol az oka, mint Arany László teljes elhallgatásának is. Aki székfoglalójában a társadalombíró polgári realizmust oly világosan kora követelményének határozta meg, aki azt várta nemzedékétől, hogy megszabadulva a nemzeti védekezés lekötő parancsától, „az egész emberiségre kiható általános európai mozgalmak árjára bocsátkozzék”, végül mint a *Hunok harca* s annyi cikke bizonyítja, mégis a nemzeti létharc képzetének foglya lett. Láthatta az ellentmondást, föloldani azonban nem tudta; de Szász és Beöthy Világrend-követelményével mégsem árulhatott egy gyékényen; inkább hallgatott.*

* Cikkem nyomdába adása után jelent meg VÁRKONYI ÁGNES A pozitivisták történetelmélet c. kitűnő összefoglalása. Így csak korábbi e tárgy körbe vágó tanulmányait használhattam föl.